

Wanneer bewijs kan liegen

Wanneer bewijs kan liegen

AI, journalistiek en de strijd om wat wij geloven

Michiel Woldendorp

Colofon

Wanneer bewijs kan liegen

AI, journalistiek en de strijd om wat wij geloven

Auteur: Michiel Woldendorp

© 2026 Michiel Woldendorp

ISBN 9789465549255

Eerste druk: 2026

Uitgegeven via Brave New Books

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, behoudens de uitzonderingen waarin de wet voorziet.

Inhoud

Proloog.....	7
1. Een samenleving die op vertrouwen berust.....	10
2. De waarheid werd altijd al gemanipuleerd	19
3. Toen de werkelijkheid maakbaar werd.....	31
4. De eerste versie heeft een voorsprong.....	44
5. Vijf bronnen, één leugen.....	58
6. Wanneer de waarheid zich moet verdedigen.....	68
7. Bestaat deze bron eigenlijk?.....	78
8. De journalist om de hoek.....	91
9. De machine als hulp, de mens als verantwoordelijke.....	101
10. De Derde Waarheid: een roman ontmoet zijn eigen onderwerp	112
Epiloog — De moed om nog te vertrouwen.....	122
Eerste Hulp Bij AI (EHBAl)	134
Bronnen en literatuur.....	136

Proloog

Eén geluidsfragment van twintig seconden kan het vertrouwen in een bestuurder in één ochtend aan het wankelen brengen. Een bestuurder is te horen. De stem klinkt vertrouwd: dezelfde rust, dezelfde aarzelingen, hetzelfde accent dat mensen kennen van interviews en raadsvergaderingen. Alleen zegt de stem nu iets wat niemand had verwacht. Iets wat niet alleen de betrokkene, maar ook het vertrouwen in het bestuur kan beschadigen.

Het fragment duurt nauwelijks twintig seconden. Toch is het voldoende om een ochtend te vullen. Mensen sturen het door omdat het belangrijk lijkt, anderen omdat het schokkend is. Er wordt gelachen, gespeculeerd, verontwaardigd gereageerd. Een verslaggever zoekt contact met de bestuurder. Een redacteur vraagt of er een volledige opname bestaat. Iemand probeert de herkomst te achterhalen. Maar terwijl zij controleren, heeft een groot deel van het publiek al besloten wat het heeft gehoord.

Dan komt de ontkenning. De bestuurder zegt die woorden nooit te hebben uitgesproken. Is dat een begrijpelijke verdediging tegen een vervalsing? Of de voorspelbare reactie van iemand die betrapt is? Vroeger kon een opname een ontkenning soms overtuigend tegenspreken. Nu kan dezelfde opname twijfel oproepen aan beide kanten. Zelfs wanneer het fragment echt blijkt, kan iemand zich beroepen op de mogelijkheid dat het kunstmatig is gemaakt.

Dit is geen verslag van een bepaalde gebeurtenis. Het is een denkbeeldige ochtend, maar de vragen die hij oproept zijn werkelijk. Wat beschouwen wij als bewijs? Hoe snel verandert een vermoeden in een overtuiging? En wie neemt nog de tijd om te onderzoeken wat er werkelijk is gebeurd wanneer de publieke reactie al begonnen is?

Wij leven op een opmerkelijke manier met elkaar samen. De meeste gebeurtenissen waarop wij onze meningen baseren, hebben wij niet zelf gezien. Wij waren niet aanwezig bij de onderhandelingen waarover de krant

schrijft. Wij hebben het onderzoek niet uitgevoerd waarvan de resultaten in het nieuws verschijnen.

Wij kennen de mensen achter een verre oorlog niet, en wij hebben de beelden die ons bereiken niet zelf opgenomen. Toch spreken wij erover, stemmen wij op grond ervan, maken wij ons zorgen en veranderen wij soms onze overtuigingen.

Dat kan alleen omdat wij voortdurend op het werk van anderen vertrouwen. Op een getuige die zich herinnert. Op een onderzoeker die zijn methode kan uitleggen. Op een redacteur die een bewering niet zomaar overneemt. Op een journalist die bereid is een aantrekkelijke ontdekking te laten liggen zolang het bewijs niet deugt.

Vertrouwen is dus niet de tegenstander van kritisch denken. Het is er juist van afhankelijk. Een wereld waarin niemand iets van een ander aanneemt, zou onleefbaar zijn. Maar een wereld waarin niemand nog vragen stelt, is weerloos tegenover misleiding. Tussen die twee uitersten bevindt zich de moeizame ruimte waarin waarheid gezocht wordt.

Kunstmatige intelligentie (AI) verandert die ruimte. Zij kan ons helpen archieven te doorzoeken, patronen te ontdekken en ingewikkelde informatie begrijpelijk te maken. Tegelijk kan zij teksten, stemmen en beelden voortbrengen zonder dat daar een werkelijke gebeurtenis aan ten grondslag ligt. Daardoor kunnen er niet alleen meer onwaarheden circuleren. Ook wordt het onderscheid tussen een getuigenis en een vervaardigde voorstelling minder vanzelfsprekend.

Deze verandering gaat over meer dan technologie. Een samenleving heeft niet alleen juiste feiten nodig. Mensen moeten er ook op kunnen vertrouwen dat zorgvuldig onderzoek die feiten aan het licht kan brengen, dat fouten worden hersteld en dat begrippen als bewijs, bron en verantwoordelijkheid duidelijk blijven.

Dit boek begint daarom niet bij machines, maar bij mensen en bij de journalistieke vraag hoe een bewering controleerbaar wordt. Historische voorbeelden, synthetische media, broncontrole en lokale verslaggeving

komen samen in één centrale vraag: welke journalistieke handeling helpt om van een aannemelijk verhaal tot een verantwoord bericht te komen?

Leeswijzer voor verschillende lezers

Dit boek kan van voor naar achter worden gelezen, maar u kunt ook een eigen route kiezen.

Bent u vooral een geïnteresseerde nieuwsconsument, let dan op de mechanismen van misleiding, de herkenbare voorbeelden en de praktische aanwijzingen in de epiloog.

Bent u journalist, redacteur of student, besteed dan extra aandacht aan de verificatiemethoden in de hoofdstukken 5, 7 en 9: daar staan brononafhankelijkheid, controle van digitaal materiaal en verantwoord gebruik van AI centraal. De technische kaderteksten bieden verdieping, maar kunnen worden overgeslagen zonder dat de hoofdlijn verloren gaat.

Legenda bij de opmaak. Een zwart omlijnd tekstblok met een vetgedrukte titel die begint met ‘Kader’ biedt technische verdieping. In de EHBAl-tabel staat de checklist voor journalisten en redacties in de linkerkolom en die voor burgers en nieuwsgebruikers in de rechterkolom; ☐ markeert een controlepunt om af te vinken. De technische kaders en de EHBAl-tabel hebben zwarte tekst en zwarte randen op een witte achtergrond. Titels, kolomindeling en afvinkvakjes maken de functie van elk onderdeel herkenbaar zonder kleur.

De inzet is niet dat wij alles moeten wantrouwen. De inzet is dat wij opnieuw leren onderscheiden. Want wie ieder beeld gelooft, is gemakkelijk te misleiden. Maar wie geen enkel beeld meer gelooft, heeft zich evenzeer van de werkelijkheid verwijderd.

Misschien ligt de toekomst van de waarheid niet in nog grotere stelligheid, maar in iets wat minder indrukwekkend klinkt: aandacht, geduld en... de moed om te zeggen dat wij het nog niet weten.

1. Een samenleving die op vertrouwen berust

De onzichtbare afspraak

Iedere ochtend wordt er ergens een krant opengevouwen. Elders licht een telefoon op en begint een nieuwsuitzending in de keuken terwijl het brood wordt gesneden. Wij luisteren naar berichten over gebeurtenissen die zich buiten ons gezichtsveld hebben afgespeeld.

Een beslissing in Den Haag, een ontdekking in een laboratorium, een conflict aan de andere kant van de wereld. Soms lezen wij niet meer dan de eerste regels. Toch gebeurt er iets belangrijks: de werkelijkheid die wij zelf kennen, wordt aangevuld met een werkelijkheid die anderen voor ons hebben onderzocht.

Daarmee gaan wij een onzichtbare afspraak aan. Wij zeggen als lezer eigenlijk: ik kan niet overal bij zijn, maar ik reken erop dat iemand zorgvuldig heeft gekeken. En de journalist zegt, althans in het beste geval: ik vraag u niet mij blindelings te geloven; ik wil u laten zien waarom dit bericht geloofwaardig is.

Die afspraak klinkt eenvoudig. Zij is het niet. Een mens kan op één dag slechts een klein gedeelte van de wereld waarnemen. Ons geheugen is onvolmaakt, onze aandacht selectief en ons oordeel gevoelig voor wat wij hopen of vrezen. Zelfs wanneer wij persoonlijk getuige zijn, zien wij nooit alles. Wij kijken vanaf een plaats, op een moment, met een geschiedenis die bepaalt wat ons opvalt.

Toch is dit geen reden om de werkelijkheid onbereikbaar te verklaren. Het is een reden om onze beperkingen serieus te nemen. Twee getuigen kunnen een gebeurtenis verschillend beschrijven. Een foto kan een werkelijk ogenblik tonen en toch een verkeerd verhaal vertellen. Een officieel document kan correct zijn opgesteld, terwijl de uitleg ervan misleidend is. Daarom zoeken wij naar samenhang tussen waarnemingen, documenten, omstandigheden en onafhankelijk verkregen gegevens.

Wij noemen het gemakkelijk ‘het nieuws’, alsof het een eenvoudig pakket feiten betreft dat elke dag bij ons wordt bezorgd. Maar tussen een gebeurtenis en de zin die wij erover lezen, liggen talloze menselijke beslissingen. Wat is relevant? Wie spreken wij? Welke verklaring vertrouwen wij nog niet? Wat laten wij weg, en waarom? De kwaliteit van journalistiek wordt niet alleen bepaald door wat zij publiceert, maar ook door de zorgvuldigheid waarmee zij besluit iets nog níet te publiceren.

Een samenleving kan nooit zonder die arbeid. Er bestaat geen techniek die ons het vermogen geeft om alles zelf te zien. Zelfs in een wereld vol camera’s blijven wij afhankelijk van mensen die gebeurtenissen met elkaar verbinden, vragen stellen en hun eigen conclusies durven corrigeren.

De oude vraag: wie spreekt de waarheid?

Lang voordat er kranten bestonden, vertrouwden mensen op verhalen. De reiziger vertelde wat hij onderweg had gezien. De dichter bewaarde een herinnering. De rechter luisterde naar getuigen. Een gemeenschap leerde welke stemmen gewicht hadden en welke woorden gevaarlijk konden zijn. Waarheid was daarmee vanaf het begin meer dan het tegenovergestelde van een leugen. Zij was verbonden met de vraag op wie men kon bouwen.

In mijn eerdere werk over de lange geschiedenis van de waarheid volgde ik die gedachte terug tot de Oudheid. In oude samenlevingen was een betrouwbare getuigenis niet uitsluitend een intellectuele kwestie. Van het woord van een ander konden bezit, reputatie, recht en soms een mensenleven afhangen. Er moest iemand zijn die zich herinnerde. Maar er moest ook iemand zijn die vroeg of die herinnering klopte.

De Griekse filosofie gaf aan die spanning een vorm die ons nog steeds helpt. Plato liet in zijn beroemde grotvergelijking mensen kijken naar schaduwen die zij voor de werkelijkheid houden. Het beeld is eeuwenoud, maar de waarschuwing klinkt verrassend modern: wij kunnen zo vertrouwd raken met wat ons wordt getoond dat wij vergeten te vragen waardoor het wordt veroorzaakt.

Aristoteles koos een andere invalshoek. Hij legde grote nadruk op het zorgvuldig onderscheiden van wat werkelijk het geval is en wat wij daarover

beweren. Een uitspraak wordt niet waar omdat zij mooi klinkt, vaak wordt herhaald of door een belangrijk mens wordt gedaan. Zij moet aansluiten bij de werkelijkheid. Dat vraagt precisie, geduld en de bereidheid om een oordeel te herzien.

Plato en Aristoteles geven geen kant-en-klare handleiding voor hedendaagse redacties. Hun wereld kende onze fotografie, algoritmen en digitale archieven niet. Toch houden zij twee noodzakelijke vragen open. Plato vraagt ons of wij de schaduw niet voor het voorwerp aanzien. Aristoteles vraagt of wij nauwkeurig genoeg spreken over dat voorwerp. De ene vraag behoedt voor goedgelovigheid, de andere voor slordigheid.

Het is verleidelijk om de geschiedenis te vertellen als een triomftocht van bijgeloof naar kennis. Zo eenvoudig was zij nooit. Ook in de Oudheid werd onderzocht, vergeleken en geredeneerd. En ook vandaag houden mensen vast aan overtuigingen waarvoor weinig bewijs bestaat. De middelen veranderen; de menselijke neiging om zekerheid te zoeken blijft.

Wie naar de geschiedenis van waarheid kijkt, merkt bovendien dat twijfel een dubbele betekenis heeft. Zij kan bevrijdend zijn wanneer zij een onjuiste overtuiging doorbreekt. Maar zij kan ook een vluchtweg worden: zolang alles betwijfeld kan worden, hoeft niemand meer verantwoordelijkheid te nemen voor wat wel degelijk vaststaat. Juist dat onderscheid zal in het tijdperk van AI opnieuw beslissend blijken.

De krant als werkplaats van twijfel

De journalistiek heeft van die eeuwenoude vragen een beroep gemaakt. Niet omdat journalisten betere mensen zouden zijn dan anderen, maar omdat hun werk berust op afspraken over hoe beweringen onderzocht moeten worden. Een naam wordt nagegaan. Een document wordt in zijn context gelezen. Een beschuldiging vraagt om wederhoor. Een bron die iets belangrijks beweert, krijgt vragen die misschien onaangenaam zijn.

In de verbeelding van veel lezers verschijnt de journalist pas wanneer een artikel is gepubliceerd. Wij zien de kop, de foto, het resultaat. Het aarzelende werk daarvoor blijft grotendeels onzichtbaar. De telefoontjes die geen

duidelijkheid brachten. De tijdlijn die opnieuw moest worden opgebouwd. Het stuk dat werd uitgesteld omdat één cruciale passage niet kon worden bevestigd. Daar, in dat minder spectaculaire deel van het vak, bevindt zich een groot gedeelte van zijn waarde.

Die waarde schuilt niet in onfeilbaarheid. Kranten kunnen zich vergissen. Redacties kunnen door tijdsdruk, zakelijke belangen, groepsdenken of gebrek aan mensen fouten maken. Een nieuwsorganisatie kan gebeurtenissen verkeerd wegeen en soms zelfs bewust een werkelijkheid te eenvoudig voorstellen. Het zou naïef zijn om journalistiek voor te stellen als een instelling die automatisch de waarheid voortbrengt.

Dat er fouten worden gemaakt, betekent nog niet dat de methode om ze op te sporen waardeloos is. Een journalistieke organisatie die haar werk serieus neemt, laat zien wie verantwoordelijk is, waarop een bericht berust en hoe een onjuistheid wordt gecorrigeerd. Betrouwbaarheid betekent niet dat er nooit iets misgaat. Zij betekent dat een bericht tegenspraak kan verdragen en dat degene die het maakte aanspreekbaar blijft.

Misschien is dat wel de stilzwijgende belofte van een krant: u hoeft mij niet te geloven omdat mijn naam bovenaan de pagina staat. U moet kunnen nagaan waarom dit bericht is verschenen en op welke gronden het standhoudt.

Dat vraagt overigens ook iets van de lezer. De snelheid waarmee wij oordelen, is vaak groter dan onze bereidheid om de voorwaarden van een bewering te onderzoeken. Wij zien een stevige kop en verwachten een stevig feit. Wij lezen een uitspraak tussen aanhalingstekens en nemen aan dat daarmee de hele situatie duidelijk is. Maar een betrouwbaar bericht kan grenzen hebben. Het kan onzekerheden bevatten, ontbrekende gegevens en vragen waarop nog geen antwoord bestaat.

Een eerlijk voorbehoud klinkt minder indrukwekkend dan absolute zekerheid. Toch kan precies dat voorbehoud het verschil zijn tussen verantwoord informeren en overtuigend misleiden. De zin 'wij hebben dit nog niet kunnen vaststellen' is geen zwakgebod. Soms is het de meest waarheidsgetrouwe zin die een redactie kan publiceren.

Toen het beeld een getuige werd

Met de fotografie veranderde de verhouding tussen mensen en gebeurtenissen. Een schrijver moest beschrijven wat hij had gezien; een camera leek het ogenblik rechtstreeks te bewaren. Het beeld kreeg het gezag van aanwezigheid. Men kon naar een foto wijzen en zeggen: zie je wel, zo was het.

Dat vertrouwen had begrijpelijke redenen. Een foto kan details tonen die niemand zorgvuldig had opgeschreven. Zij kan ontkennen wat een machtige persoon beweert. Zij kan zichtbaar maken wat anders verborgen zou blijven. Voor verslaggeving, wetenschap en geschiedschrijving werd fotografisch materiaal van grote betekenis.

Maar een foto heeft nooit de hele werkelijkheid omvat. Iemand bepaalde waar de camera stond, welk ogenblik werd vastgelegd en welk gedeelte buiten beeld bleef. Een foto kan authentiek zijn en toch gebruikt worden met een onjuiste datum of bij een verkeerd verhaal. Soms is de afbeelding niet vervalst; alleen de uitleg eronder is dat wel. Dan hoeven de pixels niet te liegen om de lezer toch te misleiden.

Dezelfde spanning keerde terug bij film en televisie. Een stem die wij hoorden, een gezicht dat bewoog, een verslaggever die ergens leek te staan: zulke beelden gaven nieuws een onmiddellijkheid die een geschreven bericht zelden had. Tegelijk leerden redacties dat beeldmateriaal altijd onderzocht moet worden. Niet alleen de inhoud telt, maar ook de herkomst, de context en het moment waarop iets werd opgenomen.

Dat is belangrijk om te onthouden nu wij spreken over kunstmatig vervaardigde beelden. Het verlangen om te misleiden is niet met AI ontstaan. Fotomontage, selectief knippen, het toevoegen van onjuiste bijschriften en het uit hun verband halen van uitspraken hebben een lange geschiedenis. Nieuw is dat AI-systemen steeds overtuigender materiaal kunnen produceren zonder dat daar een overeenkomstige gebeurtenis tegenover hoeft te staan.

De fundamentele vraag blijft echter herkenbaar: wat bewijst een beeld precies? Soms bewijst het dat een camera iets registreerde. Soms bewijst het